

Конституційне право

УДК 342.7(477)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.20653046>

До поняття відповідальності у сфері екологічної безпеки

Сурма Анна Сергіївна,

аспірантка Донецького національного університету імені Василя Стуса

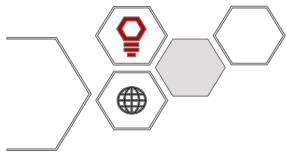
<https://orcid.org/0009-0002-0588-256X>

Прийнято: 17.05.2026 | Опубліковано: 30.05.2026

Анотація: Юридичну відповідальність у сфері екологічної безпеки можна вважати одним з основних інструментів правового механізму впливу на учасників екологічних правовідносин, спрямованого на примусове або добровільне виконання ними вимог законодавства щодо раціонального використання природних ресурсів, охорони довкілля та запобігання екологічним ризикам. Попри важливість аналізованого питання в науковій літературі відсутні уніфіковані підходи до тлумачення поняття «юридична відповідальність у сфері екологічної безпеки».

Метою статті є уточнення поняття «юридична відповідальність у сфері екологічної безпеки».

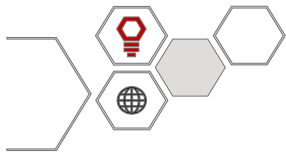
На підставі проведеного дослідження отримані наступні висновки. По-перше, уточнено визначення юридичної відповідальності за екологічні правопорушення як різновид юридичної відповідальності, сукупність правових засобів, встановлених законодавством, які застосовуються державою, органами місцевого самоврядування або, у передбачених законом випадках, підприємствами та організаціями за вчинення екологічного

правопорушення, тобто, порушення вимог охорони довкілля та екологічної безпеки населення, умов і режиму використання природних ресурсів, заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу, та забезпечується заходами державного примусу, що мають на меті відшкодування спричиненої екологічної шкоди.

В свою чергу, поняття «відповідальність у сфері забезпечення екологічної безпеки» запропоновано визначити як комплексний правовий інститут та ключовий інструмент державного механізму, що становить собою систему встановлених законодавством засобів впливу (санкцій) та правових норм, спрямованих на забезпечення добровільного або примусового виконання суб'єктами вимог щодо охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та запобігання екологічним ризикам з метою реалізації права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

По-друге, виділені такі ключові ознаки відповідальності у сфері забезпечення екологічної безпеки, як: 1) виконує регулятивну, превентивну, каральну та відновлювальну функції, будучи засобом досягнення сталого екологічного розвитку держави; 2) є складовою частиною системи екологічного права та водночас важливим елементом забезпечення національної безпеки України, оскільки екологічна безпека є її невід'ємним компонентом; 3) настає у разі вчинення екологічного правопорушення, яке характеризується екологічною небезпекою для екосистем та спрямованістю на негативну зміну стану навколишнього природного середовища; 4) реалізується через правовий зв'язок (відносини) між державою в особі уповноважених органів та правопорушником щодо застосування відповідних заходів впливу; 5) передбачає застосування комплексу санкцій — адміністративних, кримінальних, цивільно-правових та дисциплінарних, — що мають на меті не лише покарання, обов'язкове відшкодування спричиненої екологічної шкоди, а й попередження скоєння відповідних правопорушень в майбутньому,

формування екологосвідомої поведінки суб'єктів; 6) розглядається як один із напрямів екологічної політики держави, де функція «охорони» є ширшою за саму відповідальність, але остання є її ключовим елементом.

Ключові слова: екологічна безпека, правопорушення (кримінальні, адміністративні, екологічні), довкілля, відповідальність (юридична, кримінальна, адміністративна, цивільна), навколишнє природне середовище, безпека.

Towards the concept of responsibility in the sphere of environmental safety

Anna Surma

PhD student at Vasyl Stus Donetsk National University

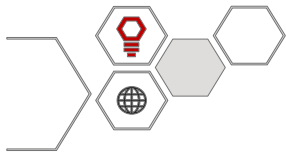
Vinnytsia, Ukraine,

<https://orcid.org/0009-0002-0588-256X>

Abstract: Legal responsibility in the field of environmental safety can be considered one of the main instruments of the legal mechanism of influence on participants in environmental legal relations, aimed at their forced or voluntary compliance with the requirements of the legislation on the rational use of natural resources, environmental protection and prevention of environmental risks. Despite the importance of the analyzed issue, there are no unified approaches to interpreting the concept of "legal responsibility in the field of environmental safety" in the scientific literature.

The purpose of the article is to clarify the concept of "legal responsibility in the field of environmental safety".

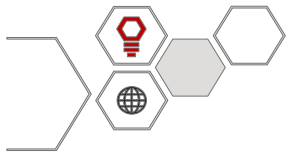
Based on the conducted research, the following conclusions were obtained. First, the definition of legal liability for environmental offenses as a type of legal liability, a set of legal remedies established by law, which are applied by the state,

local government bodies or, in cases provided for by law, enterprises and organizations for committing an environmental offense, that is, violation of environmental protection requirements and environmental safety of the population, conditions and regime of use of natural resources, causing harm to the environment, and is ensured by state coercion measures aimed at compensating for the caused environmental damage.

In turn, the concept of "responsibility in the field of ensuring environmental safety" is proposed to be defined as a complex legal institution and a key instrument of the state mechanism, which constitutes a system of means of influence (sanctions) and legal measures established by law. norms aimed at ensuring voluntary or compulsory compliance by subjects with requirements for environmental protection, rational use of natural resources and prevention of environmental risks in order to realize everyone's right to an environment that is safe for life and health.

Secondly, the following key features of responsibility in the field of ensuring environmental security are highlighted: 1) it performs regulatory, preventive, punitive and restorative functions, being a means of achieving sustainable environmental development of the state; 2) it is an integral part of the system of environmental law and at the same time an important element of ensuring the national security of Ukraine, since environmental security is its integral component; 3) occurs in the event of an environmental offense, which is characterized by an environmental hazard for ecosystems and a focus on a negative change in the state of the environment; 4) is implemented through a legal relationship (relationship) between the state represented by authorized bodies and the offender regarding the application of appropriate measures of influence; 5) provides for the application of a complex of sanctions - administrative, criminal, civil and disciplinary - aimed not only at punishment, mandatory compensation for the caused environmental damage, but also at preventing the commission of relevant offenses in the future, and at forming environmentally conscious behavior of subjects; 6) is considered as one of

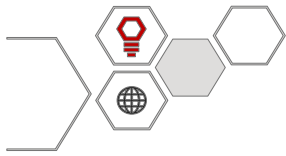
the directions of the state's environmental policy, where the function of "protection" is broader than responsibility itself, but the latter is its key element.

Keywords: ecological safety, offenses (criminal, administrative, environmental), environment, responsibility (legal, criminal, administrative, civil), environment, security.

Постановка проблеми. Юридичну відповідальність у сфері екологічної безпеки можна вважати одним з основних інструментів правового механізму впливу на учасників екологічних правовідносин, спрямованого на примусове або добровільне виконання ними вимог законодавства щодо раціонального використання природних ресурсів, охорони довкілля та запобігання екологічним ризикам. Це багатогранний правовий інститут, який виконує регулятивну, превентивну, каральну та відновлювальну функції, а від ефективності такої відповідальності залежить реалізація права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та досягнення сталого екологічного розвитку держави.

Інститут юридичної відповідальності у сфері екологічної безпеки перебуває в стані постійного розвитку та трансформації. Розширення форм і способів негативного антропогенного впливу на стан навколишнього природного середовища, здоров'я та життя населення, а особливо у період воєнного стану, об'єктивно зумовлює необхідність постійного коригування як підстав притягнення до відповідальності, так і видів та заходів такої відповідальності. Цей процес є закономірним і неминучим, та супроводжується виникненням низки складних проблем як теоретичного, так і практичного характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми наукового дослідження юридичної відповідальності у сфері екологічного права присвячені праці таких вчених, як: В. Андрейцев, М. Бєляков, А. Бобилев,

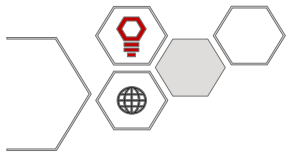
А. Бойчук, С. Гавриш, В. Гобела, О. Дудоров, В. Дудюк, О. Заржицький, В. Івакін, М. Карташов, В. Комлик, Ю. Корнєєв, І. Костицька, В. Костицький, С. Кравченко, О. Макаренко, М. Микитюк, В. Мунтян, М. Садовський, А. Суходольська, Н. Титова, О. Ткаченко, Ю. Турлова, Ю. Шемчушенко, О. Якимець та багато інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри важливість аналізованого питання в науковій літературі відсутні уніфіковані підходи до тлумачення поняття «юридична відповідальність у сфері екологічної безпеки». Натомість загальновживаним є вживання поняття «юридичної відповідальності за екологічні правопорушення». Відтак, вважаємо за доцільне на основі останнього, а також суміжних понять, визначити сутність та зміст категорії «юридична відповідальність у сфері екологічної безпеки».

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є уточнення поняття «юридична відповідальність у сфері екологічної безпеки».

Виклад основного матеріалу дослідження. З аналізу практики Конституційного Суду України (далі – КСУ) випливає, що в Основному Законі встановлено принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність, який виражено як у визначенні обов’язків держави (статті 3, 16, 22), так і в потребі повного та своєчасного виконання цих обов’язків (абз. 2 п. 4 Рішення КСУ від 13.09.2023 року № 7-р(І)/2023) [1]. Так, у статті 16 Конституції України закріплено, що «забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов’язком держави».

Як стверджує О. Якимець, поділяючи позицію О. Заржицького, вагоме значення функціонування інституту юридичної відповідальності пов’язане з

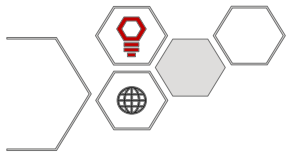

належністю екологічної безпеки до складових частин безпеки як такої, що формує систему національної безпеки України [2, с. 198].

Як відомо, поняття відповідальності тісно пов'яне з поняттям правопорушення. В. Комлик під складом правопорушення розуміє сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак, наявність яких дозволяє класифікувати діяння особи як протиправне, і таке визначення вважає науковою аксіомою [3, с. 7]. Автором наголошується, що у загальній теорії права склад правопорушення є системою знань про загальні закономірності розвитку і функціонування складу правопорушення (елементів складу правопорушення) як універсального правового явища, про його сутність та соціальне призначення, тоді як галузеве уявлення про вказаний предмет більше сконцентроване на вивченні специфічних, особливих ознак, які виявляються лише в тій чи тій галузі права (комплексних галузях) [3, с. 10].

В свою чергу, Ю. Корнєєв та М. Садовський виокремлюють такі риси екологічного правопорушення, як екологічна спрямованість (поведінка правопорушника спрямована на негативну зміну стану навколишнього природного середовища, порушення правового режиму природних ресурсів), екологічна небезпека (підвищена небезпека для чинних екологічних зв'язків у самих екосистемах), екологічна протиправність (повне або часткове невиконання вимог, ігнорування норм екологічного законодавства) [4, с. 15].

Як зауважують у своєму дослідженні В. Костицький, І. Костицька, М. Микитюк, А. Суходольська, для інституту юридичної відповідальності за екологічні правопорушення характерні ті ж проблеми, що й для юридичної відповідальності в цілому. При цьому, зазначається, що під юридичною відповідальністю за екологічні правопорушення можна розуміти застосування передбачених національним законом та нормами міжнародного права засобів впливу до порушників законодавства про охорону довкілля, та акцентовано увагу на тому, що юридична відповідальність за екологічні правопорушення є

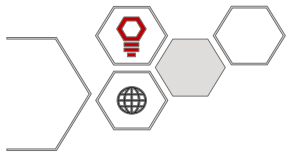

інститутом екологічного права, але одночасно вважається видом діяльності щодо застосування санкцій до порушників еколого-правових норм (санкцій), визначених нормами міжнародного права та українським законодавством, що свідчить про багатовекторність даного інституту та складність аналізованого питання [5, с. 27].

Подібна думка розкривається і в роботі О. Якимця, який стверджує: якщо з одного боку інститут юридичної відповідальності за екологічні правопорушення – це складова частина системи екологічного права, то з другого, поєднується з інституційною та функціональною підставами економіко-правового механізму охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, оскільки застосування заходів адміністративного впливу, відшкодування заподіяної шкоди (забруднювач платить), притягнення до кримінальної відповідальності за екологічні злочини є однією зі складових повноважень ряду органів управління, формою реалізації їх компетенції у цій сфері [2, с. 200].

Хоча юридичній відповідальності за екологічні правопорушення притаманні загальні ознаки юридичної відповідальності, Н. Титова звертає увагу на особливості, які вирізняють саме цей різновид відповідальності, а саме: високий ступінь соціальної небезпеки порушень природоохоронного законодавства, якими завдається шкода всьому суспільству та безпосередньо державі; специфічний характер протиправних дій, особливість об'єктів правової охорони (які відновити в натурі часто неможливо, як і неможливо точно визначити суму завданих збитків, бо немає їх грошової оцінки) [6, с. 216].

При цьому, А. Бойчук узагальнює: в екологічній сфері домінуючими є заходи адміністративної, кримінальної, цивільно-правової та дисциплінарної відповідальності; дія комплексного інституту юридичної відповідальності у цій сфері має свій специфічний екологічний відтінок, але загалом

підпорядковується загальним закономірностям дії зазначених видів юридичної відповідальності в інших сферах суспільних відносин [7, с. 14-17].

Хоча зазвичай поняття юридичної відповідальності за екологічні правопорушення та еколого-правова відповідальність ототожнюються.

Доцільно зазначити, що загальновживаним поняттям юридичної відповідальності за екологічне правопорушення в науковій літературі можна вважати поняття, сформульоване Ю. Шемчушенком: «сукупність правових засобів, встановлених законодавством, які застосовуються у випадках порушення вимог охорони довкілля та екологічної безпеки населення, умов і режиму використання природних ресурсів, заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу» [8, с. 291].

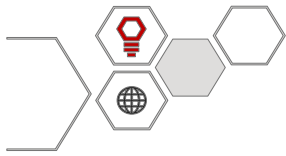
Тобто, мова йде про правові засоби як інструмент регулювання правовідносин, у яких має місце порушення законодавчо визначених правил у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Цим самим визначенням також оперується О. Макаренко та Н. Макаренко [9, с. 205].

В свою чергу, М. Беляков наголошує, що юридична відповідальність за екологічні правопорушення має передбачати заборону вчинення юридично значущих дій, а до правопорушника мають застосовуватися засоби юридичного реагування, що спричиняють для нього негативні юридичні наслідки [10, с. 191].

Тобто, юридична відповідальність за екологічні правопорушення – це певна форма правовідносини між державою в особі спеціально уповноважених державних органів, з одного боку, та правопорушником, з іншого боку.

До того ж з позиції М. Карташова, поняття «відповідальності за екологічні правопорушення тісно переплітається з поняттям «охорона навколишнього середовища». Відтак, на думку науковця, відповідальність - це один з напрямів екологічної політики держави, в якій реалізовується функція

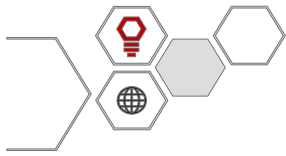

охорони навколишнього природного середовища, а отже, поняття «охорона» ширше і включає поняття відповідальності. Автор зазначає, що так само співвідносяться й поняття відповідальності з екологічною безпекою, адже перше є важливим правовим елементом забезпечення останньої [11, с. 131].

Як закріплено в частині 1 статті 1 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» завданням законодавства про охорону навколишнього природного середовища є регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки та інше.

Під останньою В. Дудюк та В. Гобела розуміють «стан, що характеризується забезпеченням всіх життєво необхідних потреб людини з дотриманням негативного впливу на навколишнє природне середовище на рівні, що гарантує безпечні умови життєдіяльності та здоров'я людей, не передбачає погіршення умов життя в майбутньому та створює систему заходів для запобігання та усунення наслідків природних явищ і стихійних лих» [12, с. 130–135]. Хоча мають місце і вужчі підходи до розуміння цієї категорії, зокрема, П. Мельник та А. Климович тлумачать цю категорію як «стан довкілля, за якого забезпечується захищеність життя, здоров'я людини і навколишнього природного середовища від небезпек техногенного, біологічного, соціального і природного характеру» [13, с. 212].

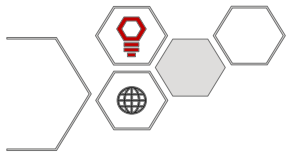
Зазначимо, що В. Андрейцев оперує додатково поняттям «юридична відповідальність за порушення норм екологічного законодавства». На його думку, з якою погоджується О. Ткаченко, це «сукупність правових норм екологічного та інших галузей права, що виконують екологічну функцію і спрямовані на примусове виконання юридичними і фізичними особами передбачених законом норм та правил по раціональному використанню природних ресурсів, охороні навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки людей» [14, с. 275].

Як узагальнення наведених вище визначень та ознак, які вирізняють інститут юридичної відповідальності за екологічні правопорушення (екологічно-правової відповідальності) від інших видів юридичної відповідальності, можна навести запропонований Ю. Корнєєвим та М. Садовським перелік таких ознак, що додатково підкреслює самостійність даного правового інституту:

- застосовується за вчинення екологічного правопорушення державою, або у відповідних випадках органами місцевого самоврядування, або адміністрацією підприємств, організацій;
- покладається на порушника в певній процесуальній формі: кримінально-правовій, адміністративно-правовій, цивільно-правовій, екологічно-правовій та іншій, встановленій законодавством;
- забезпечує відшкодування екологічної шкоди, спричиненої правопорушенням природному об'єкту, що не здатне забезпечуватися іншими формами юридичної відповідальності;
- володіє спеціальними екологічно-правовими заходами впливу на правопорушників;
- є врегульованим нормами екологічно-процесуального права процесом, в ході якого реалізуються матеріальні норми, якими встановлені заходи державного примусу для осіб, котрі вчинили екологічне правопорушення, та який має на меті відшкодування спричиненої екологічної шкоди [15, с. 16].

До цього ж кожен з видів юридичної відповідальності за екологічні правопорушення має свої особливості. Так, наприклад, для побудови цілісної та ефективної системи кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища використовуються диспозиції бланкетного типу при побудові статей про екологічні кримінальні правопорушення [16, с. 348], оскільки, як зазначає С. Гавриш, передбачити об'єктивну сторону екологічних злочинів безпосередньо в статтях особливої частини Кримінального кодексу

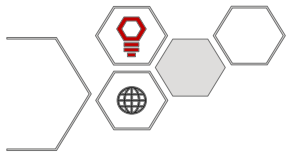

України складно і фактично неможливо через особливий характер екологічної шкоди, її складність, масштабність, специфіку антропогенного впливу на довкілля [17, с. 425–430], і що «дозволяє не загромаджувати текст кодексу регулятивною матерією, ґрунтується на системному характері права, відповідає вимогам стабільності, гнучкості і компактності КК, слугує уніфікації законодавства за умов ускладнення та диференціації охоронюваних КК відносин, сприяє зменшенню кількості оцінних ознак у кримінальному законі тощо» [18, с.450].

Висновки: на підставі зазначено можна уточнити визначення юридичної відповідальності за екологічні правопорушення як різновид юридичної відповідальності, сукупність правових засобів, встановлених законодавством, які застосовуються державою, органами місцевого самоврядування або, у передбачених законом випадках, підприємствами та організаціями за вчинення екологічного правопорушення, тобто, порушення вимог охорони довкілля та екологічної безпеки населення, умов і режиму використання природних ресурсів, заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу, та забезпечується заходами державного примусу, що мають на меті відшкодування спричиненої екологічної шкоди.

В свою чергу, поняття «відповідальність у сфері забезпечення екологічної безпеки» можна визначити як комплексний правовий інститут та ключовий інструмент державного механізму, що становить собою систему встановлених законодавством засобів впливу (санкцій) та правових норм, спрямованих на забезпечення добровільного або примусового виконання суб'єктами вимог щодо охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та запобігання екологічним ризикам з метою реалізації права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

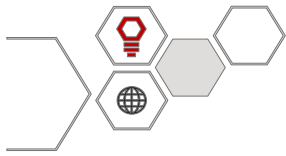
Доцільним представляється виділити наступні ключові ознаки відповідальності у сфері забезпечення екологічної безпеки:

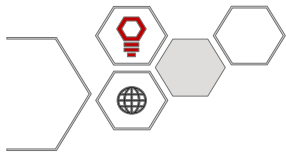
- виконує регулятивну, превентивну, каральну та відновлювальну функції, будучи засобом досягнення сталого екологічного розвитку держави;
- є складовою частиною системи екологічного права та водночас важливим елементом забезпечення національної безпеки України, оскільки екологічна безпека є її невід’ємним компонентом;
- застосовується у разі вчинення екологічного правопорушення, яке характеризується екологічною небезпекою для екосистем та спрямованістю на негативну зміну стану навколишнього природного середовища;
- реалізується через правовий зв’язок (відносини) між державою в особі уповноважених органів та правопорушником щодо застосування відповідних заходів впливу;
- передбачає застосування комплексу санкцій — адміністративних, кримінальних, цивільно-правових та дисциплінарних, — що мають на меті не лише покарання, обов’язкове відшкодування спричиненої екологічної шкоди, а й попередження скоєння відповідних правопорушень в майбутньому, формування екологосвідомої поведінки суб’єктів;
- розглядається як один із напрямів екологічної політики держави, де функція «охорони» є ширшою за саму відповідальність, але остання є її ключовим елементом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Рішення Конституційного Суду України від 13 вересня 2023 року № 7-п(I)/2023. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-23#top> (дата звернення 05.03.2026).

2. Якимець О. І. Інститут юридичної відповідальності в екологічному праві України: сучасні теоретико-правові проблеми. *Актуальні проблеми держави і права*. 2023. Випуск 97. С. 196-203.
3. Комлик В.В. Склад правопорушення: теоретичні підходи та практичні виміри : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. В. Комлик; Вищий навч. заклад «Університет економіки та права «КРОК»». Київ, 2017. 20 с.
4. Корнєєв Ю. В., Садовський М. В. Юридична відповідальність за екологічні правопорушення. *Юридичний вісник*. 2015. Вип. 1 (34). С. 13-17.
5. Костицький В.В., Костицька І.О., Микитюк М.А., Суходольська А.А. До питання про юридичну відповідальність за злочинне посягання на конституційне право людини на безпечне довкілля у ході російської воєнної агресії в Україні. *Науково-практичний журнал «Екологічне право»*. 2022. Вип. 3–4. С. 25-28.
6. Титова Н.І. Відповідальність за порушення законодавства про охорону природи / Н. І. Титова. Л.: Вид-во Львівського ун-ту, 1973. 314 с.
7. Бойчук А. Ю. Аксіологічний зміст функцій юридичної відповідальності за екологічні правопорушення. *Правова держава*. 2018. № 30. С. 14–17.
8. Екологічне право України. Академічний курс : підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемчушенка. Друге видання. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 720 с.
9. Макаренко О. Ю., Макаренко Н. А. Правове забезпечення екологічної безпеки в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Вип. 82. Ч. 2. С. 201-209.
10. Бсяков М. Юридична відповідальність у сфері екологічної стандартизації в Україні. *Майбутнє науки в обріях права*: зб. наук. праць.

Матер. IX міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (Київ, 5 грудня 2018 р.). Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2018. 204 с.

11. Карташов М. С. особливості цивільно-правової відповідальності за екологічні правопорушення. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 5. Т. 1. С. 128-134.

12. Дудюк В. С., Гобела В. В. Теоретичні підходи до визначення поняття екологічної безпеки. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2015. Вип. 25. С. 130–135.

13. Мельник П. В., Климович А. О. До питання визначення екологічної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. Вип. 2. С. 209-212.

14. Ткаченко О. М. Еколого-правова відповідальність: проблеми та шляхи вдосконалення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2012. Вип. 13. С. 274-277.

15. Корнєєв Ю. В. та Садовський М. В. Юридична відповідальність за екологічні правопорушення. *Юридичний вісник*. 2015. Вип. 1 (34). С. 13-17.

16. Турлова Ю.А. Протидія екологічній злочинності в Україні: кримінологічні та кримінально-правові засади: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2018. 465 с.

17. Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т. Т. 5: Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / за заг. ред. В. В. Сташиса. Харків : Право, 2008. 840 с.

18. Дудоров О.О. Кримінальні правопорушення проти довкілля: проблеми тлумачення і вдосконалення статей кримінального закону із бланкетними диспозиціями. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №6. С.449-456. URL: https://www.lsej.org.ua/6_2023/105.pdf.